

PSANÍ MEZI ŘÁDKY. BOJ ZA LIBERÁLNÍ IDEÁLY V KULTURNÍM A DUCHOVNÍM ŽIVOTĚ

I.

V říjnu 1937 Hans Robinsohn napsal: „[nacistické Německo] není jako jiné země, kde se falšují jen některé zprávy. Ve třetí říši je téměř všechno propaganda. Tisk, rozhlas, dokonce i film nepřipouští „jakýkoli protiklad, žádnou drobnou nežádoucí odchylku“ od stranické linie. Německá kultura klame cizince vnějším zdáním „naprosté jednoty a národní soudržnosti“, tvrdil Robinsohn, což vyvolává falešný pocit „spontánního přitakání a duchovní spřízněnosti“. Vnější pozorovatelé byli přesvědčeni, „že se situace v Německu nikdy nezlepší“, protože nikdo není schopen „zvládnout toho šíleného, fanatického Hitlera a jeho zcela poslušný lid“. Takové dojmy byly naprosto klamné, oponoval Robinsohn, když srovnával toto soudobé vnímání odevzdaného, tyranského Německa „s názorem lékaře, který po velmi povrchním vyšetření odmítne jakoukoli

léčbu jako beznadějnou a jako jediné řešení doporučuje krvavou operaci“.²⁰³

Protože Robinsohn velmi pozorně vnímal vnitřní rozpoložení německého obyvatelstva, uvědomoval si to, co později pochopilo jen málo Němců a ještě méně historiků: že nástup nacistů k moci nezničil kulturní nebo duchovní svobodu Němců naráz.²⁰⁴ Až na malý zlomek otevřeně propagandistických děl, se drtivá většina výtvarné, filmové a literární tvorby, jež vznikala ve třetí říši, podřizovala požadavkům masového trhu zaměřeného na zisk.²⁰⁵ Nebo, jak nám připomíná Michael Kater: „Při bližším zkoumání

²⁰³ Sassin: *Liberale im Widerstand*, s. 283.

²⁰⁴ Kater: *The Twisted Muse*, s. 6–7. K tomu poznamenal Alan Steinweis: „Během téměř padesáti let trvajících poválečného zkoumání nacistického Německa se ustavila řada zjednodušujících zobecnění, z nichž jedno přetrvává zvláště dlouho, a tím je představa o tom, jak přední osobnosti německého uměleckého a kulturního života byly vydány na milost totalitnímu režimu, odhodlanému mobilizovat umění ve snaze dosáhnout vlastních ideologických cíl.“ Alan E. Steinweis: *Art, Ideology and Economics in Nazi Germany. The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts*, Chapel Hill 1993, s. 1–3. K dřívějšímu výkladu viz Peter Gay: *Weimar Culture. The Outsider as Insider*, New York 1968; George L. Mosse: *Nazi Culture. Intellectual, Cultural and Social Life in the Third Reich*, Madison (Wisc.) 2003.

²⁰⁵ Kater: *The Twisted Muse*, s. 6–10. Viz vynikající studii vzájemného působení kultury, politiky a trhu ve třetí říši na lokálním příkladu – Christoph Schmid: *Nationalsozialistische Kulturpolitik im Gau Westfalen-Nord. Regionale Strukturen und locale Milieus (1933–1945)*, Paderborn – München – Wien – Zürich 2006. „Protože historikové nebrali dostatečný zřetel na kontinuitu ve fungování institucí,“ tvrdí Steinweis, „neměli dostatek indicíí k tomu, aby pochopili spojitosti mezi cíli a politikou profesních organizací před rokem 1933 a jejich následnických organizací za nacistické éry [...]. Bezpočet naléhavých problémů, s nimiž se vyrovnával německý umělecký svět před rokem 1933 i po něm, byla zkoumána jen povrchně. Mezi tyto problémy patřila velká nezaměstnanost profesionálních umělců ve všech oblastech, nevyvážené a nedostatečně promyšlené systémy odborného vzdělávání a kvalifikace a systém sociálního pojištění, který pokrýval jen malou část populace.“ Steinweis:

můžeme ve třetí říši najít prvky, které bychom ve slovníkové definici totalitního režimu nečekali: nedostatek kontrolních mechanismů, tvůrčí hnutí vyjadřující svobodu, jako jazz a swing, a značný vliv židovské kultury a jejich předních představitelů, dokonce i avantgardní pokusy o modernismus.“ Pokud jde o většinu umělců, spisovatelů a hudebníků, „tyto snahy vycházely z politického přesvědčení dotyčných tvůrců, většinou však, zvláště v době, kdy zesílil nátlak stranických a vládních orgánů, převládaly nad morálními aspekty kariérní a politické ohledy. Zpravidla a pochopitelně v době stranických a vládních omezení politický oportunistismus a kariéristické ohledy převládly nad těmi mravními.“ „Jako obvykle se obyčejní Němci co nejvíce snažili vyhnout tíživým politickým povinnostem,“ uvádí Kater, „pokoušeli se je obcházet, jak nejlépe dovedli. Jiní hráli novou hru obratněji a skončili na vedoucích pozicích.“²⁰⁶

Liberalové se nijak nelišili od jiných umělců a intelektuálů. Zřejmě byli více zapálení pro opoziční aktivity, obratnější, co se přetvařování týče, a náchylnější k nesouhlasu. Jak hlásilo gestapo, „význam liberalismu leží nikoli v jeho formách organizace, ale ve vnitřní mentalitě jednotlivých představitelů liberálního způsobu myšlení“. Podle nacistické Bezpečnostní služby (SD) tento „způsob myšlení“ byl zakořeněný v kulturní a duchovní krajině po celou dobu

Art, Ideology and Economics, s. 2–3; BAK, NL Heuss, č. 1221, #91, Paquet Heussovi, 26. 1. 1934.

²⁰⁶ Kater: *The Twisted Muse*, s. 6–7. Viz zvláště Jonathan Huener – Francis R. Nicosia (eds.): *The Arts in Nazi Germany. Continuity, Conformity, Change*, Oxford 2006; Clemens Zimmermann: *Medien im Nationalsozialismus. Deutschland, Italien und Spanien in den 1930er und 1940er Jahren*, Wien – Köln – Weimar 2007.

třetí říše.²⁰⁷ Ačkoli se drželi v mezích svých aktivit, byli liberálové i po roce 1933 překvapivě plodní. Dál vycházely liberální noviny. Liberální spisovatelé vydávali knihy a články. Liberální intelektuálové vyjadřovali názory, jež se odchylovaly od stranické linie. A téměř všechno, co demokraté v tomto období vytvořili, si zachovávalo v základních rysech kritičnost a nekonformnost. Protože se nezabývali každodenní politikou, byli mnozí liberální spisovatelé, novináři a akademičtí pracovníci plodnější než kdy jindy.²⁰⁸

Tím nechceme popřít, že tu byli lidé z demokratického tábora, kteří se snažili klást nacifikaci kulturního a duchovního života odpor. Mnozí z nich odmítli rezignovat nebo prezentovali alternativní světový názor a byli za to často pronásledováni. Někteří liberální spisovatelé a intelektuálové dokonce byli zakázáni. Přesto je obtížné rozhodnout, zda směřování k utlumenému veřejnému životu, rasově podmíněnému náboženství či antisemitsky očištěnému vysokému školství bylo spíše plodem nacistického útisku nebo přirozenou kombinací dřívějších ideologických sklonů a tržních tlaků. Někteří spisovatelé a akademičtí pracovníci z řad liberálů aktivně usilovali o spojení své agendy s nacionálně socialistickým duchem doby.²⁰⁹ Jiní odmítli

²⁰⁷ Sassin: *Liberale im Widerstand*, s. 18.

²⁰⁸ Jak s jízlivou ironií poznamenal Heuss: za své významné životopisy liberálních předáků Naumanna a Bosche „mohl děkovat Vůdci“. Heuss: *Aufzeichnungen 1945–1947*, s. 17–18; viz též Erkens – Sassin (eds.): *Dokumente*, s. 376–378; Remy: *The Heidelberg Myth*, s. 10–11.

²⁰⁹ „Akademici, kteří, ať ve větší, či menší míře, přijali nacionální socialismus, to udělali z různých osobních a profesních pohnutek včetně nesobecké touhy vytvořit nový obraz povahy samotného vědeckého bádání a s tím spojené snahy změnit smysl a strukturu univerzity. ‚Nezradili‘ akademickou kulturu, ale snažili se ji přetvořit.“ Remy: *The Heidelberg Myth*, s. 13–21, 234–245. Poutavou sbírkou článků analyzujících kolaboraci (liberálních) intelektuálů

podporovat pokusy třetí říše „konsolidovat“ duchovní život a často je nikdo za to nestíhal. Tak či onak, zkušenost liberálů by nás měla přimět k přehodnocení našeho chápání rizik a dopadu kulturní nekonformnosti.

II.

LIBERALISMUS A TISK

Po roce 1933 museli liberální spisovatelé čelit řadě problémů. Jednak to byly dozvuky velké hospodářské krize, které vedly ke kolapsu trhu. Nástup nacistů k moci sice vyvolal zvýšenou poptávku po novinách, umění a literatuře z éry republiky, ale pro řadu podniků nastal až příliš pozdě.²¹⁰ Nenacistické noviny lavírující na pokraji bankrotu nakonec zkrachovaly. Levicovní a liberální novináři, jejichž sloupky už nenacházely tolik čtenářů, byli bez milosti vyhozeni. Jiní, znechuceni nutností „psát mezi řádky“, raději sloužili jako němečtí dopisovatelé zahraničních novin.²¹¹ Řada liberálních deníků byla přinucena změnit svůj obsah, čímž ztrácela na atraktivitě. Jak napsal Gustav Stolper o liberálním ekonomickém časopise *Der Deutsche Volkswirt*, jehož byl spoluzakladatelem a který byl krátce zakázán a pak

ve třetí říši vydali: Winfried Schulze – Otto Gerhard Oexle (eds.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Frankfurt a. M. 1999.

²¹⁰ Steinweis: *Art, Ideology and Economics*, s. 17–18; Gabriele Toepser-Ziegert: Die Existenz der Journalisten unter den Bedingungen der Diktatur 1933–1945, in: Christoph Studt (ed.): „Diener des Staates“ oder „Widerstand zwischen den Zeilen“? *Die Rolle der Presse im „Dritten Reich“*, Berlin – Münster 2007, s. 75–98.

²¹¹ Tamtéž. Dále Lemmer: *Manches war doch Anders*, s. 195–202; viz též Christoph Studt: Einleitung, in: týž (ed.): „Diener des Staates“ oder „Widerstand zwischen den Zeilen“? *Die Rolle der Presse im „Dritten Reich“*, Berlin – Münster 2007, s. 3–9.